

JEAN IRIGOIN

Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ
(1476–1550)

Μετάφραση: Νίκη Μολφέτα

ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΝΟΗΣΟΥΜΕ τον τρόπο που διαμορφώθηκαν, στα πρώτα χρόνια της τυπογραφίας, τα ελληνικά τυπογραφικά κεφαλαία, τόσο διαφορετικά στον σχεδιασμό από τους πεζούς χαρακτήρες της στοιχειοθήκης, πρέπει να ανατρέξουμε στο χειρόγραφο βιβλίο, τόσο της Αρχαιότητας, όσο και της μακραίωνης Βυζαντινής περιόδου.

Στα βιβλία της Αρχαιότητας δεν γίνεται καμιά διάκριση ανάμεσα στους δύο τύπους γραφής, τους οποίους κατά πάσα πιθανότητα χρησιμοποιούσε ο αντιγραφέας εναλλακτικά και ανάλογα με τις περιστάσεις. Η μόνη δυνατή διαφορά είναι μια αντίθεση ως προς το μέτρο, η οποία εμφανίζεται από τον 4ο ή 5ο μ.Χ. αιώνα και έπειτα, και αποσκοπεί στο να προβάλλει το αρχικό γράμμα ενός κεφαλαίου ή μιας παραγράφου με την επέκτασή του πάνω από το περιθώριο. Τέτοια είναι η περίπτωση του Αλεξανδρινού Κώδικα, ενός βιβλικού χειρογράφου του 5ου μ.Χ. αιώνα, που φυλάσσεται στην Βρετανική Βιβλιοθήκη του Λονδίνου, καθώς και του περίφημου χειρογράφου του Διοσκουρίδη, που αντιγράφηκε στις αρχές του 6ου αιώνα και αποτελεί έναν από τους θησαυρούς της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βιέννης. Ως προς τον σχεδιασμό, ωστόσο, δεν υπάρχει καμιά διαφορά· η μόνη διαφορά συνίσταται στις αναλογίες του κορμού του γράμματος, για να χρησιμοποιήσουμε έναν οικείο στους τυπογράφους όρο. Λίγο αργότερα, από τον 7ο ως τον 9ο αιώνα, οι επικεφαλίδες γράφονται με όρθια κεφαλαία που, λόγω της κατεύθυνσής τους, έρχονται σε αντίθεση με τα δεξιά πλαγιασμένα κε-

φαλαία που χρησιμοποιούνται στο κυρίως κείμενο. Με την Μακεδονική αναγέννηση του 9ου αιώνα, η κατάσταση αλλάζει. Εμφανίζονται τα πεζά στοιχεία, ένας τύπος γραφής, στον οποίο τα μέχρι τότε ανεξάρτητα μεταξύ τους γράμματα της αρχαίας κεφαλαιογράμματος γραφής ενώνονται λίγο πολύ μεταξύ τους. Αυτή η νέα και ταχύτερη γραφή υιοθετεί με την σειρά της ως αρχικά για τα κεφάλαια και τις παραγράφους, τα μεγαλύτερου μεγέθους γράμματα. Ωστόσο, στους τίτλους και υπότιτλους των συγγραμμάτων οι αντιγραφείς διατηρούν την αρχαία κεφαλαία γραφή, που τα γράμματά της εξυπηρετούν και ως κεφαλαία, καθώς διαφοροποιούνται από τους πεζούς χαρακτήρες του κειμένου. Μολαταύτα, παράλληλα με την περιορισμένη επιβίωση της κεφαλαιογράμματος γραφής του τέλους της Αρχαιότητας και των πρώτων βυζαντινών χρόνων, βλέπουμε να εμφανίζεται και ένας νεωτερισμός: Ένα κεφαλαίο, εμπνευσμένο από τις επιγραφές της εποχής εκείνης, οι οποίες χαράσσονταν πάνω στην πέτρα, ζωγραφίζονταν στις τοιχογραφίες ή συναρμολογούνταν στα ψηφιδωτά (εικ. 1). Από εκεί προέρχεται και η ονομασία που της αποδίδει ο Αυστριακός παλαιογράφος Herbert Hunger, ο οποίος την αποκαλεί «ιδιότυπη» επιγραφική γραφή. Είναι «ιδιότυπη» ως προς την λειτουργία της και επιγραφική ως προς τον τύπο της (εικ. 2 έως 6).

Το 1465, όταν οι πρώτοι τυπογράφοι θέλησαν να επανεκδώσουν λατινικά έργα της Αρχαιότητας, μέσα στα οποία περιείχονταν παραθέματα στην ελληνική γλώσσα, αναγκάστηκαν να χαράξουν ειδικά στοιχεία,

Εικ. 1. Ψηφιδωτό του τρούλου στο Παρεκκλήσιο των Ανατόρων, Παλέριο.

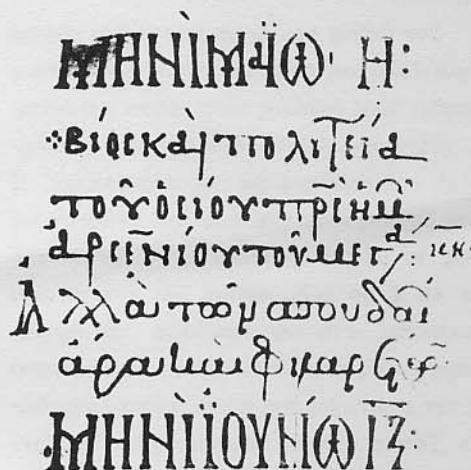
ΠΡΟΘΕΩΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΚΤΩΚΜΑ ΕΚΑΤΗ:

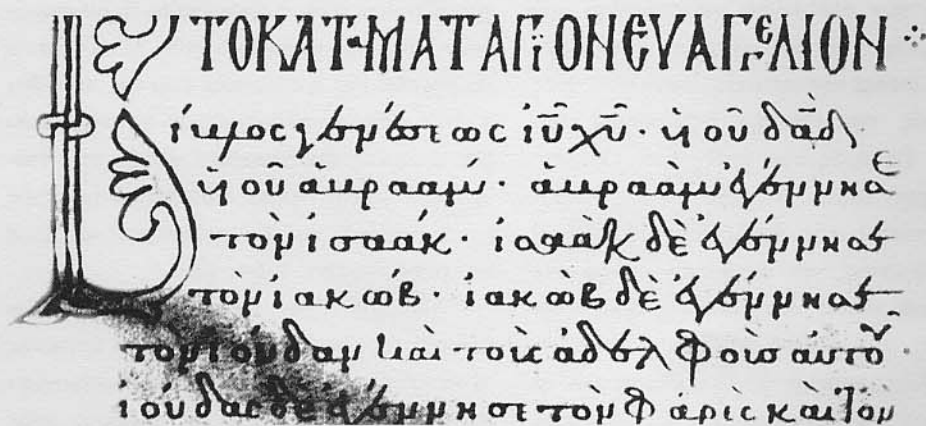
Εικ. 2. Βυζαντινό χειρόγραφο GKS 6, 10ος αιώνας, Βασιλική Βιβλιοθήκη, Κοπεγχάγη.

Εικ. 3. Βυζαντινό χειρόγραφο, Suppl. gr. 4, 10ος αιώνας, Εθνική Βιβλιοθήκη, Βιέννη.

Εικ. 4. Βυζαντινό χειρόγραφο, gr. 9 [382 VI.], 10ος αιώνας, Συνοδική Βιβλιοθήκη, Μόσχα.

Εικ. 5. Βυζαντινό χειρόγραφο, A 62, 14ος αιώνας, Μεγίστη Λαύρα, Αθώα.

τουλάχιστον για όσα γράμματα δεν είχαν κάποιο σχέδιο στα λατινικά. Οι πρώτες προσπάθειες ήταν αρκετά αδέξιες. Τουλάχιστον όμως στην Ιταλία, πολύ γρήγορα χαράχθηκαν και χύθηκαν σε μήτρες πραγματικές ελληνικές γραμματοσειρές. Ένα ιδιαίτερο τεχνικό πρόβλημα ανακύπτει με τα ελληνικά, λόγω του τονικού συστήματος με την ευρύτερη σημασία της λέξης, του συνόλου δηλαδή των διακριτικών εκείνων σημείων —τόνων, με την στενότερη σημασία της λέξης, πνευμάτων, διαίρεσης—, τα οποία τοποθετούνται πάνω από τα φωνήεντα, ώστε να διευκολύνεται η ανάγνωση. Εως το 1471 οι τυπογράφοι απαλλάσσονταν από την υποχρέωση να αποτυπώνουν τον τονισμό. Αλλά μετά απ' αυτήν την χρονολογία, στην Βενετία, πόλη με αξιόλογη ελληνική κοινότητα, οι Johann και Wendelin da Spira και ο Nicolas Jenson (εικ. 7) χρησιμοποιούν στα ελληνικά παραθέματα που παρεμβάλλονται, τόσο στα κλασσικά, όσο και στα εκκλησιαστικά κείμενα των Λατίνων συγγραφέων, μια ελληνική γραμματοσειρά που περιλαμβάνει και τα διακριτικά. Όπως όμως και στα όρθια λατινικά (Roman) το σχέδιο είναι απλουστευμένο, ενώ τα συμπλέγματα είναι σπάνια και οι συντμήσεις ανύπαρκτες, επειδή ακριβώς επρόκειτο για παραθέματα και όχι για πλήρη έργα, οι δύο τυπογράφοι και όσοι δεν άργησαν να τους μιμηθούν, δεν χάραξαν κεφαλαία που να αντιστοιχούν στους πεζούς χαρακτήρες της στοιχειοθήκης. Προφανώς, κανείς από αυτούς δεν διανοήθηκε ποτέ να τυπώσει βιβλία γραμμένα εξ ολοκλήρου στην ελληνική.

Η κατάσταση αλλάζει ριζικά, όταν οι Έλληνες που κατέφυγαν στην Ιταλία συνεργάζονται με Ιταλούς τυπογράφους, για να εκδώσουν εγχειρίδια, με τα οποία θα μυήσουν στην ελληνική γλώσσα τους μαθητευόμενους ουμανιστές. Αφενός, λοιπόν, υιοθετούν ως πρότυπο την πεζή γραφή των συγχρόνων τους αντιγραφών, με μια μεγάλ-

η ποικιλία σχεδίων για κάθε γράμμα και με συμπλέγματα, και, αφετέρου, χαράζουν κεφαλαία γράμματα για την σύνθεση των επικεφαλίδων, αλλά και για να χρησιμεύσουν ως αρχικά.

Το πρώτο χρονολογημένο ελληνικό βιβλίο ήταν η *Γραμματική* του Κωνσταντίνου Λάσκαρι και η εκτύπωσή του ολοκληρώθηκε στο Μιλάνο στις 30 Ιανουαρίου 1476, στον εκδοτικό οίκο του Dionisius Paravisi-nus, με επιμέλεια του Κρητικού Δημητρίου Δαμιλά. Οι επικεφαλίδες έχουν στοιχειοθετηθεί με κεφαλαία επιγραφικού τύπου, για να επανέλθουμε στην ορολογία του Herbert Hunger (εικ. 8). Οι ακρεμόνες πολλών γραμμάτων, το μηνοειδές σχέδιο του Ε και του C, το σχήμα του Μ και του Ω, το ανοιχτό Ρ, όλα αυτά μας θυμίζουν τόσο ορισμένες επικεφαλίδες χειρογράφων, όσο και τις βυζαντινές επιγραφές της εποχής εκείνης. Μολονότι έχουν παραμεριστεί τα συμπλέγματα παραλλήλων ή επαλλήλων γραμμάτων, που θα είχαν δυσχεράνει υπερβολικά το έργο του χαράκτη, η σειρά των κεφαλαίων αριθμεί 55 χαρακτήρες για τα 24 γράμματα της αλφαβήτου.

Τα ελληνικά βιβλία *Γραμματικής*, που εκδόθηκαν από το 1476 και εξής, και, στην συνέχεια, τα έργα των κλασσικών συγγραφέων —εκδόσεις του Ησιόδου και του Θεοκρίτου στο Μιλάνο, το 1480, και του Ομήρου στην Φλωρεντία το 1488— όλα έχουν βυζαντινά κεφαλαία. Για τους τρεις ποιητές, οι επικεφαλίδες και τα πρωτογράμματα των στίχων —ή ολόκληρων χωρίων, στην περίπτωση του Ομήρου (εικ. 9)— στοιχειοθετούνται με τα κεφαλαία που είχαν χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά το 1476, εφόσον ο Δημήτριος Δαμιλάς ήταν και πάλι επιμελητής των τυπογραφικών εργασιών. Το ίδιο όμως ισχύει και για την επικεφαλίδα μιας άλλης έκδοσης της *Γραμματικής* του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, που τυπώθηκε στην Βιτσέντσα το 1489, με επιμέλεια του Leonardo

Εικ. 6. Βυζαντινό χειρόγραφο, A 54, ca 1304, Μεγίστη Λαύρα, Αθώς.

clari atque incluti uiri tam infamibus nos uoluptatibus deterreiet.
 Διατί οἱ κατὰ τὴν τῆς ἀφῆς. ἡ γένσεως ἡ δονῆν. ἡ γίγνομένην. ὄν ἄν
 ὑπερβάλλωσιν. ἀκρατεῖς λέγονται. οἷτε γὰρ περὶ τὰ ἀφροδίσια ἀκό-
 λασοι οἷτε περὶ τὰς τῆς τροφῆς ἀπολάνσεις. τῶν δὲ κατὰ τὴν τροφήν.
 ἀπενίων μὲν· ἐντὶ γλώττῃ τὸ ἡδύ· ἀπενίων δὲ ἐν τῷ λάρυγγι. Διὸ καὶ
 φιλοξενος γεράνου λάρυγγα ἔνχετο ἔχειν. οἱ δὲ κατὰ τὴν ὄψιν· καὶ
 τὴν ἀκοήν. ὀνκέτι· ἡ διὰ τὸ τὰς ἀπὸ τούτων. γινομένας ἡδονάς. κοινὰς
 εἶναι ἡμῖν. καὶ τοῖς ἄλλοις ζώοις. ἄτε ὄν ὄνσαι κοινὰ ἀτιμώταται εἰ-
 σὶ καὶ μάλιστα ἡ μόναι ἐπονείδισοι. ὡς τε τὸν ὑπὸ τούτον ἡττώμενον
 ψέγομεν. καὶ ἀκρατῆ. καὶ ἀκόλαστον λέγομεν. διὰ τὸ ὑπὸ τῶν χειρί-
 ζων ἡδονῶν ἡττάσθαι. ὄντων δὲ τῶν αἰσθήσεων πέντε. τὰ ἄλλα ζωα

Εικ. 7. Τα τυπογραφικά στοιχεία του Nicolas Jenson, Βενετία 1472.

ΠΕΡΙ ΠΛΟΩΝ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ ΕΚ ΤΩΝ
 ΤΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ ΤΡΥΦΩΝΟΣ.

Τ αὐτῶν λίξιων πάλιν ἔς δύο γενικάτα δι-
 αροῦνται ποσοῖς καὶ ποιοῖς. καὶ τοῦ μὲν
 ποσοῦ ἔστι ἐνδεῖα καὶ πλεονασμός. τοῦ
 δὲ ποιοῦ μετὰθεσις καὶ μετὰληψις. ἀμφο-
 τέρων δὲ ὁμοῦ συνελθούτων τιμωσις γίνεται. ἔστι
 δι' ὧς ἐν κεφαλῶν ἔπην πάλιν πύρι πλεονασ-
 μός. ἐνδεῖα. μετὰθεσις. μετὰληψις. τιμωσις.

Πλεονασμός.

Πλεονασμός μὲν ὅν ἐστι σφισιότης χρόνων ἢ χρό-
 νου ποιχῶν ἢ ποιχῶν. ἐνδεῖα.
 ἐνδεῖα δὲ τ' ὅσα πῶτον χρόνον ἢ χρόνον ποιχῶν

Εικ. 8. Τα τυπογραφικά στοιχεία του Dionysius Paravisinus, Μιλάνο 1476.

Εικ. 9. Ομηρος, Αδελφοί Nerli, Φλωρεντία 1488.

Εικ. 10. Τυπογραφικά στοιχεία
του Leonardo Achates, Βιτσέντσα 1489.

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ
Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ
Υ Φ Χ Ψ Ω

A · B · C · D · E · F · G · H · I · K · L
M · N · O · P · Q · R · S · T
V · X · Y · Z ; ~

Εικ. 12. Χειρόγραφο Bibl. Laurent., 80, 22,
Φλωρεντία.

 ὩΝ Τεσσάρων καὶ εἴκοσι γραμματέως,
 φωνήεντες μὲν ἵπτα· α· ῥ· ῑ· ὀ· ὠ· ὡ·
 Σύνμφωνες δὲ τοι πέντε, ἵπτα καὶ δέκα·
 Τῶ δὲ φωνήεντων, μακρά καὶ ῥ· ῑ· ὠ· βρα-
 χέα δὲ· ῥ· ὀ· ῥήτονα γ· α· ῥ· ὤ· Ἔξ-
 ὡς δὲ φθογγοὶ κυρίως μὲν· αἰ· αὐ· εἰ· ὦ·
 οἰ· οὐ· κατὰ χρεστικῶς γ· ἄ· ῥ· ὀ· ῥ·
 Τῶν συνμφωνῶν, πέντε μὲν ἡμίφωνα οἶον· ξ· ζ· ψ· λ·
 μ· ν· ρ· σ· ὧν ὁ πάλαι μὲν· ζ· ζ· ψ· Ἀμπεριβολήν τε
 ὑψίκα· λ· μ· ν· ρ· Ταῦ δὲ φωνήεντα οἶον· β· γ· α· π·
 τ· θ· φ· χ· ὧν ἡ πάλαι μὲν· κ· π· τ· διασείλει· θ· φ·
 χ· μίσηται δὲ· β· γ· α· Ἐκ δὲ τῶν ἐν ρημῶν πάντων γραμμα-
 τέων, συλλαβαὶ ὀδοι καὶ λίξεις, ἱξὺ ὁλόγηται· Τῶ δὲ λογιζομένῃ
 ρημῷ ὅτομα ρ· ῥήμα, μετὰ ῥ· ἄρθρον, ἄρτων ῥήμα, προθέσσι, ἐπίθε-
 ῖμα, συνδιστοι·

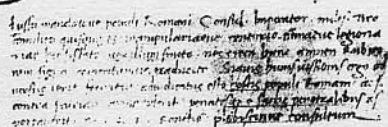
ΓΕΡΓΙ ΓΡΟΣΩΔΙΩΝ.

Εικ. 14. Θεόδωρος Γαζής,
Αλδος Μανούτιος, Βενετία, Δεκέμβριος 1495.

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ
Ο Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

а.б.г.д.е.ж.з.и.й.к.л.м.н.о.

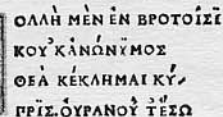
$\pi \cdot \rho \cdot \sigma \cdot \tau \cdot \nu \cdot \phi \cdot \chi \cdot \psi \cdot \omega$

Εικ. 11. Χειρόγραφο Barber. lat. 86,
Βιβλιοθήκη Βατικανού.

Τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα. Αἰσολίτη. Ἰπρόλῳ
 τος. Χορὸς. Τροφὸς αἰδέρας. Φαίδρα. Ἀγγελος.
 Θησεύς. ἕτερος Ἀγγελος. Ἀρτεμῖς.
 Εὐριπίδου ἱεροδουλός.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ.

ὅσοι τὸ γόντου. θερμόνων τὰ τλαντικῶν
ναίουσιν εἰς, φῶς ὄρωντες ἡλίου.

Εικ. 13. Ευριπίδης, Lorenzo de Alopa,
Φλωρεντία 1494-1495.

ΗΛΑΣΤΙΣΤΗΝ. ΟΙ ΔΕ ΠΑΛΙΝ ΟΡΜΗΘΕΝΤΕΣ
 ΟΥΤΕ ΜΙΝ ΕΓΚΛΙΝΑΙ ΠΡΟΤΕΡΩ ΘΕΝΟΝ. ΟΥΤΕ ΔΑΪΣΑΙ,
 ΑΛΛ' ΑΡΗΚΤΟΣ ΑΚΑΜΠΤΟΣ ΕΔΥΣΤΟ ΝΕΙΘΟΙ ΓΑΙΗΣ
 ΘΕΝΟΜΕΝΟΣ ΣΤΙΒΑΡΗΣΙ ΚΑΤΑΓΓΗΝ ΕΛΑΤΗΣΙΝ.
 ΗΛΥΣΕ ΑΛΥ ΜΟΤΟΣ ΤΙΤΑΡΗΣΙΟΣ ΟΝ ΠΕΡΙ ΠΑΝΤΩΝ
 ΑΠΟΤΑΝΗΣ ΕΔΙΔΑΞΕ ΘΕΟΠΡΟΪΑΣ ΟΙΩΝΩΝ.
 ΗΔΕ ΚΑΙ ΕΥΡΥΔΑΜΑΣ ΚΤΙΜΕΝΟΥ ΠΑΙΣ. ΑΓΧΙ ΔΕ ΑΙΜΗΝΗΣ
 ΕΥΝΙΑΔΟΣ ΚΤΙΜΕΝΗΝ ΔΟΛΟΡΗΙΔΑ ΝΑΥΕΤΑΛΚΕΝ
 ΚΑΙ ΜΗΝ ΑΚΤΩΡ ΥΙΛ ΜΕΝΟΪΤΙΟΝ ΕΣ ΟΡΟΝΤΟΣ
 ΩΡΣΕΝ ΑΡΙΣΤΗΣΣΙ ΣΥΝ ΑΝΔΡΑΣΙΝ ΟΦΡΑ ΝΕΟΙΤΟ.
 ΕΙΠΕΤΟ ΔΕΥΡΥΤΙΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΑΛΚΗΕΙΣ ΕΡΙΒΑΤΗΣ.
 ΥΪΞ ΟΜΕΝ ΤΕΛΕΟΝΤΟΣ. ΟΔΙΡΟΥ ΑΚΤΟΡΙΔΑΟ.
 ΗΤΟΙ ΟΜΕΝ ΤΕΛΕΟΝΤΟΣ. ΕΥΚΛΕΙΝΗΣ ΕΡΙΒΑΤΗΣ.
 ΤΡΟΥ ΔΕΥΡΥΤΙΩΝ. ΣΥΝ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΣ ΜΕΝ ΟΙ ΟΙΛΥΞ.
 ΕΞΟΧΟΣ ΗΝΟΡΕΗΝ. ΚΑΙ ΕΡΑΙΣΑΙ ΜΕΤΟΠΙΣΘΕΝ

Εικ. 15. Απολλώνιος ο Ρόδιος,
Lorenzo de Alopa, Φλωρεντία 1496.

Achates (εικ. 10). Στην περίπτωση αυτή, το ύφος της βυζαντινής τεχνοτροπίας στα κεφαλαία είναι περισσότερο εμφανές απ' ό,τι στην περίπτωση του Δαμιλά: πι και ταυ με μια σχισμή στον άνω βραχίονα, πολυάριθμα πρόσκτητα στοιχεία, πιο περίτεχνοι ακρεμόνες και, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στα άλλα γράμματα, οι κορμοί του νι πολύ λεπτοί, αλλά με παχιά διαγώνια κοντυλιά.

Αληθινή τυπογραφική επανάσταση θα συντελεστεί στην Φλωρεντία, το 1494, με πρωτεργάτη τον Ιανό Λάσκαρι, τον μεγάλο Βυζαντινό λόγιο. Οι ρίζες της ξεκινούν από πολύ μακρύτερα, κάτι για το οποίο πρέπει να μιλήσουμε εδώ. Ήδη κατά την προηγούμενη πεντηκονταετία και πλέον, χάρη στον ευρυμαθή περιηγητή Κυριακό από την Αγκώνα, οι ουμανιστές της Ιταλίας γνώριζαν τις μορφές των αρχαίων επιγραφικών ελληνικών γραμμάτων και τις μεγάλες διαφορές τους από τα γράμματα των χειρογράφων της εποχής τους. Τα δύο αλφάβητα «κατὰ τοὺς παλαιούς Ἑλληνας ἢ Ἀθηναίους» ανακαλύφθηκαν και δόθηκαν στην δημοσιότητα από την Silvia Rizzo εδώ και δέκα περίπου χρόνια. Το πρώτο (εικ. 11) είχε μεταγραφεί από τον Κυριακό σ' ένα βοηθητικό μονόφυλλο ενός χειρογράφου του Κουϊντιλιανού (Barberinianus lat. 86). Το δεύτερο (εικ. 12) είχε αντιγραφεί από τον ίδιο σε μια έκδοση του Πλουτάρχου (Laurentianus 80, 22), που είχε διεκπεραιώσει ο Francesco Filelfo. Διακρίνουμε ταγωνιώδη έφιλον και σίγμα, το αιχμηρό θήτα και το πι με τα άνισα σκέλη. Στο τελευταίο παράδειγμα, ένα λατινικό επιγραφικό αλφάβητο συνοδεύει το ελληνικό. Το πράγμα είναι αρκετά εύγλωττο, αφού, πράγματι, οι Ιταλοί ουμανιστές είχαν γνώση των τεράστιων διαφορών που χώριζαν την γραφή των μεσαιωνικών χειρογράφων από τα επιγραφικά κεφαλαία της Αρχαιότητας, χάρη στα κατάλοιπα των αρχαίων επιγραφών, που συναντούσε κανείς στην ίδια την χερσόνησό

τους. Η διαμόρφωση των πεζών στοιχείων των ουμανιστών, τα οποία και είναι οι πρόδρομοι των δικών μας όρθιων λατινικών χαρακτήρων, σηματοδοτούσε την επιστροφή στα καρολίνια πεζά στοιχεία που επικρατούσαν έξι αιώνες νωρίτερα. Για τα κεφαλαία τα πρότυπα ήταν πολύ αρχαιότερα.

Σε επιστολή του στον Κυριακό ο Filelfo, που χρωστούσε σ' αυτόν τον περιηγητή το αλφάβητο, με το οποίο είχε στοιχειοθετήσει την έκδοση του Πλουτάρχου του, μιλάει για επιγραφές γραμμένες litteris atticis, δηλαδή με αττικούς χαρακτήρες. Επιχείρησε, άλλωστε, και ο ίδιος, περισσότερο ή λιγότερο επιτυχώς, να χρησιμοποιήσει αυτό το αλφάβητο, αλλά και να επιβάλει την χρήση του στους τακτικούς αντιγραφείς του.

Ο Ιανός Λάσκαρις είχε την πρωτότυπη ιδέα να εφαρμόσει στην τυπογραφία την ίδια μέθοδο επανόδου σε αρχαία πρότυπα, που είχε ήδη εφαρμοστεί στην περίπτωση των ελληνικών επιγραφών, όπως εκείνες, οι οποίες χαράχθηκαν πάνω στον εξωτερικό περίβολο του Tempio Malatestiano του Ρίμινι, στην δεκαετία 1450 ως 1460. Το εκπληκτικότερο είναι ότι η υλοποίηση αυτής της ιδέας οφείλεται σε Έλληνα. Τον Αύγουστο του 1494, ο Λάσκαρις εξέδωσε στην Φλωρεντία, στον εκδοτικό οίκο τού βενετικής καταγωγής Lorenzo de Alopa, τα επτά βιβλία των επιγραμμάτων της Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας, γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες, που για μας ισοδυναμούν με μικρά κεφαλαία γράμματα, αφού υπήρχε η συνήθεια τα μεγάλα κεφαλαία να χρησιμοποιούνται μόνον ως επίτιτλα και πρωτογράμματα. Στην συνέχεια, δημοσίευσε τέσσερις τραγωδίες του Ευριπίδη, των οποίων παρουσιάζουμε την πρώτη σελίδα (εικ. 13), που χρησιμεύει και ως επικεφαλίδα. Σε μια μακροσκελή αφιέρωση στον Πέτρο των Μεδίκων στο τέλος του ελληνικού χειμένου της Ἀνθολογίας, ο Ιανός Λάσκαρις αιτιολογεί την καινοτομία του, αναφέροντας ότι έδωσε

στους τυπογράφους ως δείγμα τους αρχαίους τύπους των ελληνικών γραμμάτων, ώστε να τα προφυλάξει από μίαν επαίσχυντη παραφθορά, και απέκλεισε τα υπερβολικά κυματοειδή και κυρτά σχήματα, ώστε κάθε γράμμα να ανακτήσει την αρχαιότερη κατά το δυνατό μορφή του. Εκτός από την διαφύλαξη της αυθεντικότητας των γραμμάτων πρέπει να προσθέσουμε και το γεγονός ότι οι χαρακτήρες αυτοί στοιχειοθετούνται και στοιχίζονται με μεγαλύτερη ευχέρεια, δεδομένου ότι όλα τα γράμματα είναι ισούψη. Ενα άλλο πλεονέκτημα, τεχνικής φύσεως την φορά αυτή, είναι ότι η στοιχειοθεσία του τονισμού γίνεται σε ιδιαίτερη αράδα, η οποία αντιστοιχεί στην διαφορά ύψους μεταξύ μη τονιζόμενων κεφαλαίων γραμμάτων και μικρών κεφαλαίων γραμμάτων που επιδέχονται τόνους και πνεύματα. Η τυπογραφική κάσσα των κεφαλαίων αριθμεί 25 χαρακτήρες, διότι περιλαμβάνει δύο πι, από τα οποία το ένα είναι ανισοσκελές. Η τυπογραφική κάσσα των μικρών κεφαλαίων περιέχει έναν επιπλέον χαρακτήρα λόγω του υπογεγραμμένου ιώτα, που είναι μικρότερο από το κανονικό. Σε σύγκριση με τα προηγούμενα επιτεύγματα, η απλούστευση της διαδικασίας είναι σημαντική. Και για όποιον γνωρίζει από τις μαρτυρίες της παπυρολογικής παράδοσης ποια ήταν η εμφάνιση ενός ελληνικού βιβλίου πριν από δύο χιλιετίες, αυτή η επιστροφή στο παρελθόν, η αναβίωση δηλαδή ενός τέτοιου τύπου βιβλίου, είναι εξαιρετικά επιτυχημένη, έστω κι αν δεν αποκαταστάθηκε το σχήμα του κυλίνδρου.

Το τόσο πρωτότυπο εγχείρημα του Ιανού Λάσκαρι απέτυχε ή μάλλον, όπως θα δούμε, απέτυχε κατά το ήμισυ. Για όποιον ουμανιστή είχε συνηθίσει στην ανάγνωση των ελληνικών χειρογράφων της εποχής του, η επιστροφή σ' ένα τόσο μακρινό παρελθόν δεν ήταν απλώς σκανδαλώδης· το μάτι έχει ορισμένες αναγνωστικές απαιτήσεις, τις

οποίες ήταν αδύνατο να ικανοποιήσει η επιστροφή της τετράγραμμης στην δίγραμμη γραφή.* Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι όρθιοι λατινικοί χαρακτήρες διατήρησαν την συνάρτησή τους με την τετράγραμμη γραφή σε ό,τι αφορά τα πεζά, ενώ η επιγραφικής προέλευσης δίγραμμη γραφή χρησιμοποιήθηκε μόνο στις επικεφαλίδες και τα πρωτογράμματα.

Τελικά, η ίδια λύση υιοθετήθηκε και για τα ελληνικά. Λίγους μήνες μετά την έκδοση της *Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας*, ο Αλδος Μανούτιος, ένας Ιταλός, και μάλιστα από την Ρώμη, εξέδωσε στο διάστημα Φεβρουαρίου-Μαρτίου του 1495 στην Βενετία, τα *Ἑρωτήματα* του Κωνσταντίνου Λασκάρεως. Σε συνεργασία με Έλληνες ο Αλδος χάραξε στοιχεία που αντικατόπτριζαν την συνηθισμένη γραφή της εποχής του, όπως ακριβώς είχε κάνει είκοσι χρόνια νωρίτερα ο Δημήτριος Δαμιλάς. Εναλλακτικά σχέδια των ίδιων γραμμάτων, συμπλέγματα, συντμήσεις, όλα προσαρμόζονταν στις μεθόδους των αντιγραφέων χειρογράφων, μαζί με τις απαραίτητες απλουστεύσεις. Για τα κεφαλαία, ωστόσο, ο Αλδος δεν επέλεξε τον βυζαντινό, αλλά τον αρχαίο τύπο με την αναθεωρημένη μορφή που προσέδωσε σ' αυτόν ο Ιανός Λάσκαρις. Στην επικεφαλίδα της *Γραμματικῆς* του Θεοδώρου Γαζή, που εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1495, τα κεφαλαία έχουν έντονη ομοιότητα (εικ. 14) μ' εκείνα της *Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας* και του Ευριπίδη, συμπεριλαμβανομένου και του πι με τα άνισα σκέλη. Μολαταύτα, στο κέντρο του θήτα παρουσιάζεται μια ελαφρώς κυματιστή παύλα αντί τελείας. Όσο για το ωμέγα, εμφανίζεται με δύο διαφορετικές μορφές, από τις οποίες η χαρακτηριζόμενη ως ιστορικά νεό-

* [Σ.τ.Μ.]: Εδώ ο συγγραφέας αναφέρεται στις βοηθητικές γραμμές-οδηγούς, που χρησιμοποιούνται κατά τον σχεδιασμό ενός γράμματος. Βλ., επίσης, την αρχιτεκτονική του γράμματος στο Γλωσσάρι των Παραρτημάτων.

Εικ. 16. 'Ετυμολογικόν Μέγα, Ζ. Καλλιέργης και Ν. Βλαστός, Βενετία, Ιούλιος 1499.

Εικ. 17. Εγχάρακτα πρωτογράμματα από το 'Ετυμολογικόν Μέγα.

ΤΟ ΜΕΝ ΠΑΡΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ, ΣΟΥΙΔΑ· ΟΙ ΔΕ ΣΥΝΤΑΞΑΜΕΝΟΙ
 ΤΟΥΤΟ, ΑΝΔΡΕΣ ΣΟΦΟΙ· ΕΥΔΗΜΟΣ ΡΗΤΩΡ· ΠΕΡΙ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑ
 ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ· ΕΛΛΑΔΙΟΣ ΕΠΙΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΟΜΟΙ
 ΩΣ· ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΕΝ ΦΡΥΓΙΑ ΟΜΟΙΩΣ·
 ΖΩΣΙΜΟΣ ΓΑΖΑΙΟΣ ΛΕΞΕΙΣ ΡΗΤΟΡΙΚΑΣ, ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ·
 ΚΕΚΙΛΙΟΣ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ ΕΚΛΟΓΗΝ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙ
 ΟΝ· ΛΟΓΓΙΝΟΣ ΟΚΑΣΙΜΟΣ, ΟΜΟΙΩΣ· ΛΟΥΠΕΡΚΟΣ ΒΗΡΥΤΙΟΣ,
 ΑΤΤΙΚΑΣ ΛΕΞΕΙΣ· ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΙΟΥΛΙΟΣ ΣΟΦΙΣΤΗΣ, ΕΠΙ ΤΟ
 ΜΗΝ ΤΩΝ ΠΑΜΦΙΛΟΥ ΓΛΩΣΣΩΝ· ΠΑΚΑΤΟΣ ΠΕΡΙ ΣΥΝΗΘΕΙ
 ΑΣ ΑΤΤΙΚΗΣ· ΠΑΜΦΙΛΟΣ, ΛΕΙΜΩΝΑ ΛΕΞΕΩΝ· ΕΣΤΙ ΔΕ ΑΠΟ,
 ΤΟΥ Ε ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΕΩΣ ΤΟΥ Ω· ΤΑ ΓΑΡ ΑΠΟ ΤΟΥ Α, ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ
 Δ, ΖΩΠΥΡΙΩΝ ΠΕΠΟΙΗΚΕ· ΠΩΛΙΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, ΑΤΤΙΚΩΝ
 ΛΕΞΕΩΝ ΣΥΝΑΓΩΓΗΝ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΝ·

ἈΡΧὴ τοῦ Ἀ' ΣΤΟΙΧΕΐου·

Εἰκ. 18. Σούδα, G. Bissolus καὶ B. Mangius, Μιλάνο, Νοέμβριος 1499.

Εἰκ. 19. G. Leoncini, Βενετία 1573.

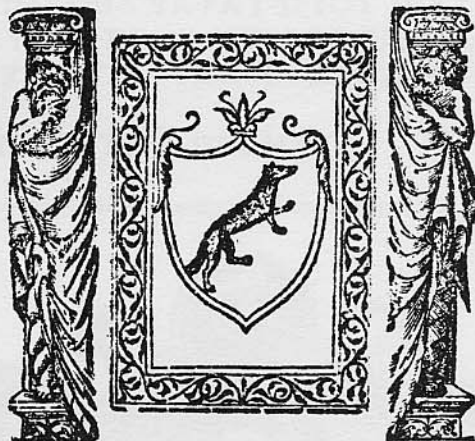
ΑΙ ΘΕΙΑΙ ΠΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ

ΤΩΝ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΕΡΩΝ

ἡμετέρου τοῦ Χριστοῦ.

Ἐκκλησίᾳ τοῦ μεγάλου.

Καὶ ἡ τῶν προηγουμένων.

Εἴ τι τῶ ἀπὸ τῆς ἐκστάσεως τῆς αἰσῆς, τοῦ κ' καὶ θεοῦ
καὶ σὺν ἡμῶν, ἰὺ χ' α' β' π' δ'.

Εικ. 20. Α. Κουνάδης, Βενετία 1584.

ΑΚΟΡΟΥΘΙΑ

ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ

Στυλιανῆς ὁ παφλαγῶν ἡ ἀλλομενῶν κ'.

Ἐπομβεῖς μινὺς ἐν ἡμετέροις μνήμασι.

Σ. Σωτηρῆσαι μὲν παρὰ ἡμετέρας.

μωτάται κυρὰ στυλιανῆς.

δ' ἡ δὲ καὶ ἀπὸ τῆς ἀγίας.

κυρὰ θεοδώρας, πρὸς αὐτὴν.

τυτυπῶσαι, ἀλλὰ.

βίαις τῆς πρὸς τὸν

ἅγιον ἕνα.

CON PRIVILEGIO.

ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ.

Παρὰ Ἀντωνίου τοῦ Πινέλλου. Ενέτα. α' χ' κ'.

Εικ. 21. Α. Pinelli, Βενετία 1626.

Εικ. 22. Α. Σάρος, Βενετία 1785.

Εικ. 23. Ν. da Sabio, Βενετία 1526.

ΔΙΠΤΥΧΑ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τόμος Ε'

Εικ. 24. Εξώφυλλο της επιθεώρησης Δίπτυχα.

Μάρκου μουσούρου Τοῦ κρητός.
 Νηὸς ἔην ἀμὰ σιστόμ, ἀγίμεορ ἡχιθυνηλὰς
 κυπρωγεμεῖ σφεύδορτες ἐτήσιον. ἀντὰρ ὁ Τόξομ
 δῦλος ἔρωσ βάστοζε. λιοιστεῦσαι δὲ μεμημῶς,
 ὀξέα δερδίλλεσκε-πικρὸν δ' ἴθυμεν οἷστομ
 μητρός ἐπ' ἄρῃτειραμ, ἐπὶς πέρχωμ δ' ἔπελάσθην
 ἥπατι λειάμδροιο κόρης φρέμας ἀΐψαπερήσας.
 ἀμφοτέροι δὲ πώθου ἀντῶ πεφορνημέμοι οἰστρω,
 ἀλλήλωμ ἀπόμαρτο. γάμωμ δὲ συμίστορα λύχμομ
 λαθριδίωμ θήκαρτο. σιδήρειομ δὲ λελογχῶς
 ἄμα, πολυπλάγκταις προῦδακε ποθεῦμτας ἀέλλαις.
 καί σφε φάονς μεμ ἄμερσεμ, ἄμερσε δὲ καὶ φιλοτήτωμ
 Τοῦ ἀντοῦ εἰς μουσαῖομ.
 Καὶ φρέμας ἀμδρήστεια θεῶμ ἔλε. δὴ γὰρ ἀοιδαῖς
 στεῦτο λαχεῖμ ἄρης. μοῦμος ἄωοιμα πόμωμ.
 Τοῦτο κλύωμ μεμέσσησ' ὅτ' εἰς ἐπεμήμοθεμ ἔργοις
 ἀχλὺς ἄλημ, ἄρενς τοῦ χάλεμ ὕβριμ ἔρωσ.

Εἰκ. 25. Guillen de Brocar, Alcalà, ca 1510.

ΓΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ἈΠΟΣΤΟΛΟΥ Ἡ πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή.

 ΑΥΛΟΣ δούλος Ἰησοῦ Χριστοῦ, κλη-
 τὸς ἀπόστολος, ἀφωρεσμένον εἰς διά-
 γήιον Θεῶν, (ὃ περὶ ἐπιγείλατο διὰ τῆς
 περὶ πάντων αὐτῶν ἐν γραφαῖς ἀγίας,)
 πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, (τὸν γνησιγενὲς ἐκ πα-
 τὸς Δαβὶδ καὶ σπέρμα, τῶν ὁραθέν-
 τος υἱὸν Θεοῦ ἐν δυνάμει, καὶ πνεῦμα
 ἀγιοσύνης, ὃς ἀναστάσεως νεκρῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς Κυρίου
 ἡμῶν, δι' οὗ ἡ ἀβυσσὸς χάριν καὶ ἀποστολὴν εἰς ὑπακοὴν πί-
 στωσιν ἐν παντί τοῖς ἔθνεσιν, ὑπὲρ τῆς ὀνόματος αὐτοῦ, ἐν οἷς ἐστέ καὶ

Εἰκ. 26. Τα τυπογραφικά στοιχεία Grecs du Roi του Claude Garamont, Παρίσι 1550.

τερη έχει πιστοποιηθεί και σε επιγραφές της Αυτοκρατορικής εποχής.

Ο υπέρογκος αριθμός των εκδόσεων του Αλδου Μανούτιου, η ευρεία διάδοσή τους και η σπουδαιότητα των δημοσιευμένων έργων θα διασφαλίσουν στον μικτό τύπο — με βυζαντινά πεζά και με αρχαία κεφαλαία — αδιαφιλονίκητη υπεροχή. Από την πλευρά τους, ο Ιανός Λάσκαρις και ο Lorenzo de Alopa στην Φλωρεντία τελειοποιούν μια στοιχειοθήκη πεζών χαρακτήρων με απέρριπτες γραμμές, χωρίς την πληθώρα των συντμήσεων και των συμπλεγμάτων της αλδινής. Η έκδοση του έργου του Απολλώνιου του Ρόδιου, χρονολογημένη το 1496, αποτελεί άριστο δείγμα (εικ. 15) συνδυασμού κειμένου με μικρά κεφαλαία και σχολίων στο περιθώριο με πεζούς χαρακτήρες.

Παρά ταύτα, ορισμένοι Έλληνες τυπογράφοι επιχείρησαν να διατηρήσουν τα βυζαντινά κεφαλαία. Στην Βενετία, δύο Κρητικοί, ο Ζαχαρίας Καλλιέργης και ο Νικόλαος Βλαστός εκδίδουν το 1499 και το 1500 μικρό αριθμό ελληνικών βιβλίων. Το ογκωδέστερο από αυτά είναι ένα λεξικό, το *Ἑτυμολογικὸν Μέγα* (1499) με κεφαλαιογράμματα επικεφαλίδες βυζαντινού τύπου (εικ. 16). Τα μείζονα και τα ελάσσονα πρωτογράμματα, χαραγμένα πάνω σε ξύλο και τυπωμένα με κόκκινη μελάνη, ενίοτε μάλιστα και χρυσά, είναι εξαιρετικά κομψά (εικ. 17). Εμπνέονται κι αυτά από τα βυζαντινά. Όταν όμως, τον ίδιο χρόνο, δύο συνεργαζόμενοι Ιταλοί τυπογράφοι εκδίδουν στο Μιλάνο ένα άλλο λεξικό, την *Σούδα*, μεταχειρίζονται για την επικεφαλίδα αρχαία κεφαλαία (εικ. 18), όμοια περίπου με εκείνα της στοιχειοθήκης του Λάσκαρι και του Αλδου Μανούτιου. Στο εξής τα αρχαία κεφαλαία θα επικρατήσουν στην ελληνική τυπογραφία. Το βυζαντινό κεφαλαίο επέζησε μόνο σε χρήσεις που θα χαρακτήριζα ως βυζαντινές ή ακόμη και μεταβυζαντινές. Τα λειτουργικά βιβλία σε ελληνική γλώσσα, ειδικότητα της Βενε-

τίας καθ' όλη την διάρκεια του 16ου αιώνα, έχουν τις περισσότερες φορές επικεφαλίδες με βυζαντινά κεφαλαία, όπως λόγου χάρη ο Απόστολος του 1573 (εικ. 19) και το βιβλίο *Θείαι Λειτουργίαι* του 1584 (εικ. 20). Η χρήση των βυζαντινών κεφαλαίων στις επικεφαλίδες των λειτουργικών βιβλίων του 16ου αιώνα φαίνεται να περιορίζεται στην Βενετία μόνον. Για την *Θεία Λειτουργία* που δημοσιεύτηκε στην Ρώμη το 1526, με επιμέλεια του Δημητρίου Δούκα, τα κεφαλαία που χρησιμοποιούνται είναι αρχαίου τύπου. Στην ίδια την Βενετία βλέπουμε αυτά τα κεφαλαία να φθίνουν χρόνο με τον χρόνο. Επάνω στην προμετωπίδα των *Ἀκολουθιῶν* που εξέδωσε το 1626 ο Antonio Pinelli (εικ. 21), τα βυζαντινά χρησιμοποιούνται παράλληλα με τα αρχαία κεφαλαία, αλλά η επικεφαλίδα του ίδιου έργου, τυπωμένου στην ίδια πόλη το 1785, δεν περιέχει πλέον παρά μόνον αρχαία κεφαλαία (εικ. 22). Βυζαντινά κεφαλαία χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, σε ορισμένα συγγράμματα της νεοελληνικής γλώσσας. Η πιο αξιοπρόσεκτη περίπτωση είναι η μετάφραση της *Ἰλιάδας* στην «κοινή», δηλαδή στην νέα ελληνική, με επιμέλεια του Νικολάου Λουκάνη. Στην προμετωπίδα της χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινά κεφαλαία (εικ. 23). Βυζαντινά κεφαλαία, αλλά ζωγραφισμένα, συναντάμε ακόμη και σήμερα, όπως λόγου χάρη στο εξώφυλλο της σύγχρονης επιθεώρησης *Δίπτυχα* (εικ. 24).

Εκτός Ιταλίας, οι τυπογράφοι άλλων χωρών δείχνουν ότι δεν γνώριζαν άλλα κεφαλαία πλην των αρχαίων. Στην Ισπανία, τα στοιχεία που χάραξε ο Guillen de Brocar γύρω στα 1510 για τις ελληνικές εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Alcalà, περιλαμβάνουν αρχαίου τύπου κεφαλαία (εικ. 25). Και όταν το 1540 ο βασιλιάς της Γαλλίας Φραγκίσκος Α' ανέθεσε στον Claude Garamont να χαράξει ελληνικούς χαρακτήρες, έχοντας ως πρότυπο τους χαρακτήρες του Αγγελου Βεργέτιου, εκείνο που απέδωσε η

στοιχειοθήκη των πεζών χαρακτήρων ήταν η εντελώς σύγχρονη γραφή του διάσημου Κρητικού γραφέα, με τα συμπλέγματα και τις συντμήσεις της. Αυτή ακριβώς η στοιχειοθήκη πεζών κάνει τα περίφημα Grecs du Roi να ξεχωρίζουν. Αντίθετα, για τα αρχαίου τύπου κεφαλαία ο Garamont χάραξε στοιχεία ανάλογα με εκείνα που είχε υιοθετήσει ο Αλδος Μανούτιος, συμπεριλαμβανομένου και του πι με τα άνισα σκέλη, το οποίο απεικονίζεται εδώ με την μορφή, την οποία έχει στην ελληνική *Καινή Διαθήκη* που τύπωσε ο Robert Estienne το 1550 (εικ. 26). Οι αντιγραφείς έπαψαν και αυτοί με την

σειρά τους να μεταχειρίζονται τα βυζαντινά κεφαλαία. Όπως και ο Ιταλοέλληνας γραφέας Giovanni Onorio da Maglie, ο οποίος εργαζόταν στην Ρώμη στα τέλη του 16ου αιώνα, αντικατέστησαν τα βυζαντινά με απομμήσεις των αρχαίων κεφαλαίων. Και σήμερα ακόμη η ελληνική τυπογραφία συνδυάζει μια στοιχειοθήκη πεζών χαρακτήρων, εμπνευσμένων από τα βυζαντινά, και κεφαλαίων με πρότυπα που ανάγονται σε περίοδο αρχαιότερη κατά μιάμιση χιλιετία.

Αναρωτιέται κανείς κατά πόσον αυτό το Συμπόσιο θα συμβάλει στην αλλαγή αυτής της τόσο ιδιότυπης παράδοσης.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(κατά χρονολογική σειρά)

Emile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, 4 τόμοι, Paris 1885–1906.

Robert Proctor, *The Printing of Greek in the Fifteenth Century*, Oxford 1900.

Victor Scholderer, *Greek Printing Types 1465–1927*, London 1927.

Nicolas Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook (Connecticut), U.S.A. 1985.

Αικ. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E. Layton, *Τὸ Ἑλληνικὸ βιβλίο 1476–1830*, Αθήνα 1986.

Manoussos Manousakas - Konstantinos Stai-kos, *The Publishing Activity of the Greeks During the Italian Renaissance (1496–1525)*, Athens 1987.

Κωνσταντίνος Στάικος, *Ἡ Χάρτα τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας*, τόμ. Α': 15ος αιώνας, Αθήνα 1989.

Jean Irigoin, *Les débuts de la typographie grecque*, Paris-Athènes 1992.